

HISTORICAL TOPOGRAPHY OF THE CITY OF BUKHARA IN THE VIII-X CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF SHAKHRISTAN)

Bakhtishod Umarov

PhD student

Bukhara State University

Bukhara, Uzbekistan

E-mail: b.b.umarov2019@buxdu.uz

ABOUT ARTICLE

Key words: Bukhara, Samanids, topography, typological analysis, arch, shahrستان, rabat, gates, castles, mosques, archaeological materials.

Received: 16.01.24

Accepted: 18.01.25

Published: 20.01.25

Abstract: The conquest of Maverannahr by the Arab Caliphate and the penetration of the Islamic religion into the region led to changes in urban life. During this period, the city of Bukhara expanded significantly and acquired a new appearance. These processes, in turn, influenced the typological structure of the city of Bukhara. This article reveals the topography of the city of Bukhara, emphasizing the issue of the historical topography of the city in the early Middle Ages based on a comparative analysis of Arabic and Persian sources, scientific literature and the results of archaeological research.

BUXORO SHAHRINING VIII-X ASRLARDAGI TARIXIY TOPOGRAFIYASI (SHAHRISTON MISOLIDA)

Baxtishod Umarov

tayanch doktorant

Buxoro davlat universiteti

Buxoro, O'zbekistan

E-mail: b.b.umarov2019@buxdu.uz

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar. Buxoro, somoniylar, topografiya, tipologik tahlil, ark, shahriston, rabat, darvozalar, qasrlar, masjidlar, arxeolik materiallar.

Annotatsiya: Arab xalifaligi tomonidan Movarounnahrning egallanishi va mintaqaga islom dinining kirib kelishi bilan shaharlar hayotida o'zgarishlar yuz bera boshladi. Buxoro shahri ham bu davrda yangi ko'rinishga kirib, ancha kengaydi. Bu esa Buxoro shahrining tipologik tuzilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ushbu maqolada Buxoro

shahrining ilk o'rta asrlar davri tarixiy topografiyasi masalasiga urg'u berilgan bo'lib, arab va fors manbalari, ilmiy adabiyotlar va arxeologik tadqiqot natijalarining o'zaro qiyosiy tahlili asosida shahar topografiyasi ochib berilgan.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТОПОГРАФИЯ ГОРОДА БУХАРЫ VIII-X ВВ. (НА ПРИМЕРЕ ШАХРИСТАНА)

Бахтишод Умаров

Базовый докторант

Бухарского государственного университета

Бухара, Узбекистан

E-mail: b.b.umarov2019@buxdu.uz

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Бухара, Саманиды, топография, типологический анализ, арка, шахристан, рабат, ворота, замки, мечети, археологические материалы.

Аннотация: Завоевание Мавераннахра Арабским халифатом и проникновение исламской религии в регион привели к изменениям в городской жизни. В этот период город Бухара значительно расширившись приобрел новый облик. Эти процессы, в свою очередь, оказали влияние на типологическую структуру города Бухары. В данной статье раскрыта топография города Бухары, акцентируя вопрос исторической топографии города в эпоху раннего средневековья на основе сравнительного анализа арабских и персидских источников, научной литературы и результатов археологических исследований.

Kirish. Ilk o'rta asrlardan O'rta Osiyo shaharlari taraqqiyoti tezlashishi bilan urbanistik jarayonlar jadallashdi. Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolari bo'yidagi shaharlar umumiy tipologik xususiyatlarni o'zida jamlagan bo'lishiga qaramasdan ilk o'rta asrlar oxiridan boshlab bir-biridan farq qiluvchi ayrim jihatlarni namoyon eta boshlaydi. Arablar tomonidan O'rta Osiyoning istilo qilinishi va ikki alohida ma'muriy birliklar ya'ni Amudaryodan janub tomonlarni Xuroson, Amudaryodan shimoliy qismlarni Movarounnahrga aylantirilishi bir necha asr davomida uyg'unlikda rivojlangan shaharsozlik madaniyatiga ham ta'sir qildi.

Tadqiqot usullari. Ishning obyekti Buxoro shahrining Arab xalifaligi tarkibiga kirgan paytdan Somoniylar hukmronligining so'nggiga qadar bo'lgan davrdagi tarixiy topografiyasi bo'lib, mavzuni yoritishda quyidagilardan foydalanildi: 1) o'rta asrlar arab va fors manbalari tarjimalari; 2) Rus imperiyasi va sovet davri tadqiqotlari natijalari; 3) Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar.

Maqolada tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiylik, xolislik, ma'lumotlarni tizimlashtirish kabi metodlardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Arab-fors sayyoh va muarrixlari yozib qoldirgan manbalar va mintaqada olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalari o'rta asr shaharlarini tipologik jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, Abul Hasan Balozuriyning yozishicha, o'rta asrlarda Sharqning deyarli barcha musulmon shaharlari asosan uch qism: ichki qal'a (ark, ko'handiz, hisor), ichki shahar (shahriston yoki al-madina al-doxila) va tashqi shahar (rabod yoki al-madina al-xorija) qismlaridan iborat bo'lgan [2. –B.102.; 16. –B.84-104]. Har bir qism alohida devor bilan o'rab olingan. Rabot ko'chalari asosan bozor va kundalik jamoat binolari oldidan o'tib, shahriston darvozalari tutashgan. Darvozalar esa himoya va o'tish joyi vazifasini bajargan.

VIII asrda Buxoroda islom dini tez sur'atlarda yoyilishi, bir qancha masjidlarning bunyod etilishi, savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivojlanishiga qaramasdan shahar uncha katta bo'lmagan. Shaharning markazi ya'ni shahriston (arabchada -“madina”) qismi sezilarli balandlikda joylashib, oson ko'zga tashlanib turgan. Bu davrda Samarqand(Afrosiyob)ning shahristoni 65 gektar[3.–B.132], Buxoro shahristoni esa 33-35 gektarni tashkil etardi[4.–B.233](ilk o'rta asrlarning boshida, arablar kelgunga qadar ushbu shahriston qismi Buxoro shahrini tashkil qilgan). Movarounnahrning boshqa shaharlarida esa o'rtacha hisobda shahristonlar 15-20 gektarni tashkil qilgan. Bundan anglashimiz mumkinki, Buxoro kattaliligi jihatdan Movarounnahr shaharlari orasida Samarqanddan keyingi ikkinchi shahar bo'lgan.

Buxoro shahrining tuzilishidagi o'ziga xoslikni hukmdor qarorgohi ya'ni ko'handiz (ark, diz) shahriston markazida bo'lmay undan alohida joylanganligida ham ko'rishimiz mumkin. Arkning maydoni VIII-X asrlarda 3.5 gektarni tashkil qilgan bo'lib, ikki darvozaga ega bo'lgan. Darvozalarni uzun ko'cha bog'lab turgan va Arkni ikki qismga ajratgan. Arkda hukmdor qarorgohi, hukumat idorasi, xazina, masjid va kutubxona joylashgan. Somoniylar davrida ushbu kutubxonadan Ibn Sino foydalangan.

Arablar kelgandan keyin deyarli yarim asr shahristonda hayot jadallashgan. Narshaxiy Bidun Buxorxudot taxtga chiqqanidan so'ng hisorni tuzattirdi va undagi qasrni ham qayta ta'mirlatganini yozib qoldiradi[1.–B.28-29]. Bundan ko'rinib turibiki, Ark qo'rg'oni VII-VIII asrlarda bir necha bor vayron bo'lgan. Fikrimizcha, mahalliy hukmdorlar –buxorxudotlar Ark vayron bo'lgan davrda shahristondan boshqaruvni amalga oshirgan.

Shahriston Ark qo'rg'onining sharqiy qismida, saqlab qolinmagan “Darvozayi Go'riyon” darvozasidan chiqish tomonda, taxminan 5-6 metr tepalik ustida joylashgan. Baland devor bilan o'rab olingan shahriston taxminan kvadrat shaklga ega bo'lgan. L.I.Rempel shahristonni alohida ko'rinishga ega “oq shahar” deb ataydi[5.–B.213]. Buning sababini shahristonning alohida tepalik

ustida joylashganligi, kichik, tizimli shaharchani eslatishi va uni oq qal'a devori o'rab olinganligi bilan izohlash mumkin.

Manbalarda Buxoro shahristonining paydo bo'lishi haqida ayrim ma'lumotlar mavjud. Xususan, Narshaxiyning yozishicha, Buxoro shahristonini Sheri Kishvar qurgan va uning atrofida bir nechta qishloqlar bino qilgan[1.–B.16-17]. Bu ma'lumot shahristonning VI asr oxirlarida bunyod qilganligiga ishora qiladi. Arxeologik ma'lumotlar orasida bundan oldinroq ham shahristonda aholi turar-joylari bo'lganligi keltirib o'tilgan[18. –B. 43-68]. Ammo shuni alohida ta'kidlash kerakki, manbalar va ko'pgina arxeologik tadqiqotlarga ko'ra shahriston bir vaqtda bunyod etilgan bo'lib, o'zining mudofaa devoriga ega bo'lgan.

VIII-IX asrlarda shahristonning umumiy ko'rinishi shakllangan bo'lib, shimoldan tashqari har bir tomoni taxminan 575-600 metrni tashkil qilgan. Shahristonning shimoliy va janubiy chegarasini belgilash anchayin qulay va aniq bo'lib, janubda hozirgi Toqi Telpakfuroshon toqidan shimolroqda ya'ni qadimiy Attorlar darvozasi bilan, shimolda hozirgi Buxoro shahar 42-MTM va 15-umumiy o'rta ta'lim maktablari oralig'idan o'tuvchi Mirzo G'afur ko'chasiga to'g'ri keladi. Mashhur olim va arxeolog V.A.Shishkin shahristonning g'arbiy chegarasini Masjidi Kalonning orqa tomonidan o'tuvchi va Samarqand darvozasiga olib boruvchi yo'l bo'ylab o'tgan deb yozib qoldiradi[7. –B.11]. Shahristonning sharqiy chegarasini aniqlash biroz qiyinroq bo'lsa-da, O.A.Suxareva etnografik ma'lumotlarga tayangan holda bu chegarani aniqlashga harakat qilgan. O.A.Suxarevaning qayd etishicha, shahristonning sharqiy chegarasi Degrezi va Mexchagaron guzarlari orasidan o'tgan[8.–B.26]. Bu ilmiy xulosaga qo'shilgan holda aytish mumkinki, shahristonning sharqiy darvozasi muhim ahamiyatga ega bo'lgan va mustahkam himoyalangan. Shahriston markazidan perpendikulyar tarzda o'tgan hozirgi Xo'ja Nurobod va Haqiqat ko'chalari shahristonni 4 qismga ajratib turgan.

Shahristonni o'rab olgan mudofaa devorida 7 ta darvoza va ularning nomlanishi haqida Narshaxiy, Istaxriy, Al-Muqaddasiy kabi mashhur sayyoh va muarrixlar o'z asarlarida ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Bu darvozalarni Buxoro shahridagi ilk darvozalari deb atasak ham bo'ladi. I.I.Umnyakov va V.V.Bartold tadqiqotlarida ushbu darvozalar, ularning joylashuvi va topografiyasi haqida dastlabki ma'lumotlar berib o'tilgan. Har ikkala olim o'z qarashlarida arab va fors manbalari tahliliga tayanishgan.

VIII-X asrlarda shahriston darvozalari nomlanishi

№	Istaxriy va Ibn Havqal ma'lumotlari	Al-Muqaddasiy ma'lumotlari	Narshaxiy ma'lumotlari
1	Madina darvozasi	Madina darvozasi	Bozor (Attoron) darvozasi
2	Nur	Nur	Nav, Nur, Nun (Yangi)
3	Al-Hadid	Al-Hadid	-
4	Al-Ko'handiz	Al-Ko'handiz	Shahriston

5	Banu Asad (yoki Muxra)	Banu Asad	Banu Asad (islomgacha Muxra)
6	Banu Sa'd	Banu Sa'd	Banu Sa'd
7	Hufra	Hufra	Xaqq-rax

I.I.Umnyakovning shahriston darvozalari haqida bergan ma'lumotlari orasida chalkashliklar keyingi yillarda L.I.Rempel va O.A.Suxareva kabi olimlar tomonidan izohlari bilan to'ldirilgan. O.G.Bolshakov, Y.G.Nekrasova va A.Naymark kabi olimlar ishlarida ham Buxoro shahristoniga doir bir qancha ilmiy yangiliklar berib o'tilgan.

Darvozalar va qal'a devori saqlab qolinmaganligi sababli shahristonning joylashuvi haqida manbalar va mustaqillik yillarida shahar markazida amalga oshirilgan arxeologik qazishma ishlari materiallaridan foydalangan holda ilgari surilgan qarashlarni isbotlash, ochiqlash va to'ldirishga harakat qildik.

Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida shahristonning birinchi darvozasi sifatida **Bozor ya'ni Attorlar darvozasi** tilga olinadi. Darvozaning bunday atalishi uning oldida bozor bilan bog'liqdir. Asarda Bozor darvozasi bilan birga Mox darvozasi ham eslatib o'tiladi[1.–B.60]. Bu nomni VIII asrda Buxoroda mavjud bo'lgan yagona bozor –Mox bozori bilan bog'lashimiz mumkin. Shunday ekan Bozor va Mox darvozalari ayni bir darvozaning turli nomlari yoki to'liq nomi "Mox bozori darvozasi" bo'lgan darvozaning qisqartirilgan holda ishlatilgan nomi sifatida qabul qilishimiz mumkin. Shuningdek, ushbu darvoza haqida asarda "... hozir biz uni Attorlar darvozasi deb ataymiz" degan jumalari ham keltirilgan bo'lib[1.–B.51], fikrimizcha, bu ma'lumot asarni ko'chirgan Abu Nasr Ahmad Kuboviy yoki Muhammad ibn Zufar ibn Umar davriga to'g'ri keladi. Darvoza shahristonning janubiy qismida hozirgi Toqi Telpakfurushondan shimolroqda joylashgan va savdo-sotiq munosabatlarida muhim ahamiyat kasb etgan.

Banu Sa'd darvozasi Bozor darvozasidan keyingi shahristonning ikkinchi darvoza hisobladani. Muso Saidjonov ma'lumotiga ko'ra, bu darvoza Toqi Telpakfurushonning janubidan o'tuvchi ko'chadan to'g'ri borganda o'ngdagi birinchi ko'chadan minora ostiga va Masjidi Kalonga chiqiladigan joyda bo'lgan[9. –B.16]. Ma'lumot XX asr birinchi choragiga tegishli bo'lganligi uchun ham aniq joyni anglab olish biroz qiyin. O'lkashunos olim A.X.Boltayev darvozani hozirgi "Hammomi Kunjak" yaqinida bo'lgan deb o'z dissertatsiyasida qayd etadi[10. –B.103]. M.Saidjonov va A.Boltayev fikrlarini umumiy xulosalagan holda aytish mumkinki, ushbu darvoza Masjidi Kalonning orqa tomoni, Kunjak masjidi va Hammomi Kunjak yaqinida bo'lgan.

Banu Asad darvozasi qadimiy darvozalardan biri hisoblanib, islomgacha bo'lgan davrda Muxra darvozasi deb atalgan[1.–B.51]. A.M.Beleniskiy fikriga ko'ra, darvoza nomi aslida Mixra ya'ni zardushtiylikdagi quyosh xudosi Mitra nomi bilan atalgan[19.–B.61]. E.G.Nekrasova bu darvozani Masjidi Kalonning shimoli-g'arbiy burchagi tomonida deb ko'rsatib o'tadi[11.–B.483].

Darvozaning hozirgi taxminiy o'rni "Shahriston" arxeologik parki va Masjidi Kalonning orqa tomonidagi Fors maydoni nomi bilan ataluvchi maydon oralig'iga to'g'ri keladi. Bu borada E.G.Nekrasovning arxeologik manbalarga tayanib bergan ma'lumoti juda to'g'ri keltirib o'tilganligini ko'rishimiz mumkin. VIII asr boshida Buxoro shahrining shahriston qismiga joylashtirilgan arab va ajamliklarning katta qismi aynan Banu Asad va Ko'handiz darvozalari oralig'ida, umumiy olganda shahristonning g'arbiy qismida yashashgan.

Ko'handiz darvozasi shahristonda joylashgan darvozalar orasida o'rni eng aniqlardan biridir. U Arkning Go'riyon darvozasi to'g'risida bo'lganligi sababli ham "Ko'handiz" deb nomlangan va ko'handiz(ark)ni shahriston bilan bog'lab turgan. VIII asrda islomga e'tiqod qiluvchi aholi sonining ortishi bilan Ark va shahriston oralig'ida jome masjidi bunyod etilgan. Shuning uchun ham arab geograflari asarlarida Arkning bu darvozasiga nisbatan "Bob al-jomi" ya'ni "Jome' masjidi darvozasi" nomi ham ishlatilgan[13.–B.41]. Masjid yonida esa "Bayt ut-tiroz" nomli to'qimachilik korxonasi ham joylashgan[1.–B.26]. Fikrimizcha, ushbu masjid Ark va Ko'handiz darvozalari orasidagi yo'lning janubida joylashgan. Manbalarda qayd etilishicha, shahristonning eng mustahkam darvozasi shu bo'lgan. H.To'rayev darvozaning Kabiriya yoki Darvozayi islom nomlarini keltirib, hozirda Tagbandbofon masjidiga boradigan ko'chaga to'g'ri kelishini o'z maqolasida keltirib o'tadi[17.–B.4]. H.To'rayevning bu masaladagi ilmiy qarashlariga qo'shilgan holda, shu ko'cha boshidagi Qozi-o'rda guzarining qadimgi nomi Arki-basta (ya'ni "yopiq yoki to'silgan ark") ekanligidan kelib chiqib, aynan shu guzar ko'chasida Ko'handiz darvozasi joylashganligi keltirish mumkin.

Temir darvozasi (Bob al-Hadid darvozasi) ushbu darvozani I.I.Umyakov Attorlar darvozasi bilan adashtirib yuboradi[12.–B.150-151]. L.I.Rempel esa darvoza o'rnini Bozor (ya'ni Attorlar) va Banu Sa'd darvozalari oralig'ida deb keltirilib o'tadi[5.–B.219]. O.A.Suxareva Narshaxiy asarining qisqarishi natijasida tushib qolgan darvoza o'rnini to'g'ri taxmin qilib, shahristonning shimoli-g'arbga joylashtiradi ammo uni nomlamaydi[8. –B.124-125]. O.G.Bolshakov esa ushbu darvozani arab muarrixlari asarlarida keltirilgan Temir darvoza ekanligini qayd etadi[4. –B.243]. Darvozaning joylashuvi hozirgi Zindon binosi yaqiniga to'g'ri keladi. Ushbu darvozaning o'ziga xos jihati shahriston darvozalaridan faqat undan Registon maydoniga to'g'ri chiqishning imkoni bo'lgan.

Haqrax darvozasi shahristonning shimolida joylashgan yagona darvoza hisoblanadi. Arab geograflari Istaxriy va Ibn Havqal asarlarida bu darvoza Hufra tarzida keltirilgan[13. –B.41; 14. –B.146]. Mahalliy aholi tomonidan bu darvoza "Darvozayi Havs" va "Rah-i haqq" nomlari bilan ham atalgan. Darvoza nomi shu hududda yashagan mashhur fiqh olimi Abu Havs Kabir nomi bilan bog'liqdir. Ba'zida bu darvozani "Mansur darvozasi"("Darvozayi Mansur") deb ham atashadi.

Nav darvozasi (Darvozayi Nav, Yangi darvoza) nomining tarjimasidan ham bilib olishimiz mumkinki, ushbu darvoza qolganlaridan keyin qurilgan. Darvoza shahristonning sharqiy devori bo'ylab joylashgan bo'lib, O.A.Suxareva va O.G.Bolshakov bu darvozani arab geograflari asarlarida keltirilgan Nur darvozasi ekanligini ta'kidlashadi. L.I.Rempel esa aynan Nav darvozasi orqali Nasafga borilganligini qayd etadi[6. –B.105]. Bu darvozaning joylashuvi masalasida eng muqobil versiyani O.A.Suxareva bergan bo'lib, Degrezi va Mexchagaron guzarlari oralig'idan o'tgan. Bizning fikrimizcha, VIII-X asrlardagi Nav darvozasining o'rni hozirgi Degrezi va Mir Ibrohim masjidlar atroflariga to'g'ri keladi. Bu bilan O.A.Suxareva fikrini yanada aniqlashtirish va bugungi kundagi joylashuvini ko'rsatishga harakat qildik.

Masjidi Kalonning g'arbiy devori yaqinida olib borilgan qazishma ishlarida ilk o'rta asrlarga oid balandligi 5 metr, kengligi 4,9 metrli shahriston devor qoldiqlari topilgan[11. –B.458]. Demak, VIII-X asrlarda shahriston devorining balandligi taxminan 5-5,5 m bo'lganligi qayd etishimiz mumkin.

Islom dini kirib kelgandan so'ng Buxoroda yangi inshootlar, xususan, masjidlar qurilishiga e'tibor kuchayib, ko'handiz, shahriston va rabot qismlarida bir qancha masjidlar bunyod etilgan.

Shahristonda bo'lgan masjidlar haqida Narshaxiy yozib qoldirgan. Shahristonning janubi-g'arbida xristian(nasroniy)lar cherkovi mavjud bo'lgan bo'lib, keyinchalik VIII asr boshlarida bu cherkov Banu Xanzala masjidiga aylantirilgan [11.–B.444-445]. Shahristonning shu qismida keyinchalik Banu Sa'd masjidi ham (ya'ni shu nom bilan ataluvchi qabilaga tegishli masjid) qad rostlagan. Fikrimizcha, bu masjidning joylashuvi taxminan Siddiqiyon masjidi va Amirlik Qozixonasi oralig'iga to'g'ri keladi. Shahristonning shimoli-g'arbiy qismida Qurayshiylar masjidi, shimoli-sharqiy qismida Banu Hamdam masjidlar ham bo'lgan[11. –B.482].

IX-X asrlarda ya'ni somoniylar davriga kelib Buxoroning poytaxtga aylanishi bilan shahriston qismida ham o'zgarishlar bo'ladi. Yirik yong'inlar aynan shahriston qismida bo'lganligi sababli X asr davomida shahar bir necha marotada qurilish maydoniga aylanadi. Ilm-fan va islom madaniyati markazlaridan biriga aylangan Buxoro o'zining go'zalligi bilan ham arab sayyohlarini lol qoldirganligini manbalar asosida bilamiz.

Qiyoslash uchun keltirishimiz mumkinki, Buxoroning shahristoni VI asr o'rtalarida mudofaa devori bilan o'rab olingan bo'lib, u 300-360x250-300 metrdan iborat bo'lgan[15. –B.11]. Shuningdek bu davrda Ark qo'rg'onida qurilish ishlari ketayotgan bo'lgan. Shahristonning janubiy darvozasi taxminan Mir Arab madrasasidan 15 metr shimolda bo'lgan. VIII-X asrlarda esa shahristonning kengayib uning janubiy chegarasi Toqi Telpakfurushonning shimoli to'g'ri kelgan.

Xulosa. Xulosa o'rnida, arab xalifaligi tarkibiga kirgan Movarounnahr shaharlari orasida Buxoro shahri o'zining tipologik xususiyatlariga ko'ra mintaqaning boshqa shaharlaridan farqa qilgan. VIII asrda shaharsozlik madaniyati yangi bosqichga kirib, IX asr o'rtalaridan tizimlashgan,

markaziy ko'chalari mavjud, alohida masjidlarga ega mustahkam shahriston qaror topadi. Narshaxiy va arab sayyohlari tomonidan yozib qoldirilgan ma'lumotlar orqali shahristonning yetti darvozasi, ularning nomlanishi va joylashuvi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро Тарихи. – Тошкент.: «Шарк баёзи», 1993. – 126 б.
2. Абул Ҳасан Балозурий. Футуҳ ал-Булдон (Хуросоннинг фатҳ этилиши). Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. –Тошкент.:“Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси”, 2017. -439 б.
3. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. –Ташкент.:«Фан», 1982. -212 с.
4. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Ленинград.: «Наука», 1973. -389 с.
5. Ремпель Л.И. Из истории градостроительства на Востоке (материалы по планировке старой Бухары) // Сборник “Искусство зодчих Узбекистана”. –Ташкент.: Изд. Академии наук Узбекской ССР, 1962. –С.211-266.
6. Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства старой Бухары. –Ташкент.: Изд. Лит. и искусства, 1981. -304 с.
7. Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. –Ташкент.: Изд. Комитета наук УзССР, 1936. -100 с.
8. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). –Ташкент.: Изд.АН., 1958. -145 с.
9. Саиджонов М. Бухоро шаҳри ва унинг эски бинолари. (Таржима, сўзбоши, шарҳлар муаллифи Ҳ.Тўраев.) Марказий Осиёни тадқиқ қилиш француз институти. Document de travail de L'IFEAC, №16. (Juin, 2005). – Тошкент, 2005. -58 б.
10. Болтаев А.Ҳ. XX асрнинг 20-80 йиллари Бухорода тарихий ўлкашуносликнинг шаклланиши ва ривожланиши. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Тошкент, 2021. -157 б.
11. Абу Бакр Мухаммад ибн Джаъфар ан-Наршахи. Таърих-и Бухара. История Бухары. Перевод, комментарии и примечания Ш.С.Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е.Г.Некрасовой. –Ташкент.: SMIA-SIA, 2011. -600 с.
12. Умняков И.И. К вопросу об исторической топографии средневековой Бухары // Сборник Туркестанского Восточного Инс-та в честь проф. А.Э.Шмидта. –Ташкент, 1923. – С.148-157.

13. Ибн Ҳавқал. Сурат ал-ард. Ернинг сурати. Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. –Тошкент.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2011. –400 б.
14. Истахрий. Китоб ал-масолик вал-мамолик. Араб тилидан Худойберганов таржимаси. –Тошкент.: “Фан”, 2019. –375 б.
15. Туребеков М. Оборонительные сооружения древних поселений и городов Согда. (VII-VI вв. до н.э. – VII в. н.э.). Автореферат дисс.кан.ист.наук. –Москва. 1981. –25 с.
16. Воронина В.Л. Раннесредневековый город Средней Азии: (По данным археологии и письменным источникам) // Советская археология. –Москва.: Изд. Академии наук СССР. 1959. №1. –С.84-104.
17. Тўраев Ҳ. Бухоронинг нечта дарвозаси бўлган? / Бухоронома. 2021 йил 1 ноябрь, 87 сон. –Б.4.
18. Lo Muzio C. An archaeological outline of the Bukhara oasis // Journal of Inner Asian Art and Archaeology. –New York: by Brepols publishers, 2009. №4. –P.43-68.
19. Беленицкий А.М. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам Пянджикентских храмов // Живопись древнего Пянджикента. –Москва.: Изд-во АН СССР, 1954. –С.25–82.